

आजच्या काळात गांधीजीच्या मुल्यविषयक विचारांची प्रस्तुतता

- डॉ.शिवाजी सोमला पवार

संशोधक -मार्गदर्शक-इतिहास विभाग, दिगंबरराव

बिंदू महाविद्यालय, भोकर, मो.७५८८८८९४८८

shivajipawar552@gmail.com

प्रस्तावना :-

गांधीप्रणित ही जीवनशैली सर्व मानवजातीचे हित साधणारी आहे. आजच्या काळात गांधी विचारांची प्रस्तुतता जोखताना आज जे जागतिकी करणाऱ्या नावाने भांडवलशाहीचे व केंद्रीकरणाचे जोखड जगभराच्या कष्टकरी जनतेच्या मानेवर ठेवले जात आहे. राजकीय व्यवस्थाही तशीच विकेंद्रीत स्वरूपात विकसित व्हावी. सर्व मानवजातीच्या भौतिक गरजा नीट भागवता येतील अशा प्रकारचे उत्पादन कमीत कमी मानवी ऊर्जा, शक्ती व भांडवल वापरून करता यावे.समाजाला सुखाने जगता यावे त्या दृष्टीने राष्ट्रीय,प्रादेशिक वा आंतरराष्ट्रीय व्यवहार व्हावेत. गांधीच्या आधी आधुनिक भारतातील कोणत्याही चिंतकाने त्यांच्या इतका सर्वस्पर्शी विचार केला होता असे दिसत नाही. धर्म, जाती, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, आरोग्य, कायदा, शेती असे कोणतेही क्षेत्र असते. व्यक्तीच्या वैयक्तिक आत्मशांतीपासून ते जगांच्या विश्वशांतीपर्यंत, खेड्यापासून ते जगापर्यंत प्रचंड मोठा आवाका गांधी विचारात प्रस्तुतता दिसून येते. आज जी औद्योगिक संस्कृती निर्माण झाली आहे, तिला संस्कृती म्हणायचे की विकृती हा समाजापुढे प्रश्नच आहे. वायुप्रदूषण, ध्वनीप्रदूषण, हवेतील प्रदूषण, पाण्यातील प्रदूषण, अन्न धान्य व खाद्यपदार्थातील रासायनिक भेसळ, तसेच भूमातेलाही केमिकल फर्टिलायझर, पेस्टीसाईड्स, इन्सेक्टी साईडसचा मोठयाप्रमाणात वापर करून प्रदूषित केले आहे. पृथ्वीचे सुरक्षाकवच असलेल्या ओझोन लेअरला मोठयाप्रमाणात छिद्रे पडली आहेत.

२० व्या शतकाच्या सुरवातीला महात्मा गांधीनी सांगितले होते की, विज्ञाना जर योग्य दिशा दिली नाही तर विज्ञानामुळे जगाचा विनाश होईल. प्रत्यक्षात मात्र मानवी मूल्यांचा उच्चाद झाल्याचे पाहावयास मिळते. जीवन हेच परत सत्य असून त्याची सगळी अंगोपांगे मिळून एक अखंड पूर्णांक बनला आहे हे सत्य माणसाच्या रोजच्या व्यवहारात साकार करण्याचा प्रयत्न गांधीनी केला आहे. स्वार्थी भोगलालसा, सत्तालोलुपता, मीपणायांवर व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाची, सभ्यतेची व संस्कृतीची उभारणी करण्यावर सारा भर दिलेल्या तत्कालीन पाश्चात्य सदयतेमधून व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात क्रौर्य, पिळवणूक, हिंसा, उन्माद, लुबाडणूक, खोटेपणा, दंभ, वैर यांचा प्रकर्ष झालेला प्रत्ययाला येत होता.

स्वातंत्र्य, त्याग, शिक्षण, आत्मसन्मान, समता, सुरक्षितता, विकास, जीवनमान इत्यादी मानवी मुलभूत तत्वे मान्य करण येऊन छळ, अमानवी वर्तणूक, गुलामी, शिक्षा, पंथ, वंश, धर्म, या पारंपरिक बाबींवर दुजाभाव होऊ लागला. म्हणून ऑगस्ट १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाने ही सर्व मानवी मूल्ये मानवी हक्कांचा जाहीरनामा स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्यात व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानून सर्व मानवी मूल्ये त्याला बहाल करण्यात आले आहेत. इ.स १९६६ मध्ये मानवी मूल्ये व तत्वे हक्क आणि नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्कांबाबतचा आंतरराष्ट्रीय करारात आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक यांचा समावेश करण्यात आला परंतु यांच्या अमलबजावणी इ.स. १९७६ मध्ये करण्यात आली मूल्यसंबंधी विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्त्यांनी आणि वैज्ञानिकांनी We want to go back to gandhi असे म्हणतले आजच्या काळात महात्मा गांधीजीच्या मार्गाने गेल्याशिवाय महाभयंकर संकटाच्या तावडीतून सुटका होणार नाही. गांधींनी आधुनिक सध्यातेचे पायाभूत आधारच प्रश्नांकित केले आधुनिक पाश्चिमात्य जीवनशैलीतील विलासीव्य अक्रमता, निधर्मीपणा, तंत्रज्ञानशरणात इ.बाबी त्यांनी आवडत नव्हती, या सात आठ वर्षांच्या काळात कॉम्प्युटर, क्लोनिंग, इंटरनेट, ॲटोमबॉम्ब, यंत्रिक मानव, कृत्रिम उपगृह असे शोध लोकांना आश्चर्यचकित करित असतांना परिणाम कसे होतील खबरदल समाजाला चिंता आहे. दहशतवाद, व्यसनासक्ती, संकुचित जातीभावनेने जातीय संघर्ष, तालिबान विकृती व अस्त्रधारी धनाठय देशाची हुकूमता याचे भीषण परिणाम आपण पहात आहोत. मानवांची नेत्रे अंधा प्रगती होत असतांना सामान्य माणसाला मात्र उघडया डोळयांनी अंधार पाहण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा आज गांधी विचारांची निकड आहे.

*** स्वविषयक मूल्ये :-**

शिस्त, आदर्श, आहार, नम्रता, चारित्र्य, नियमितपणा, आत्मविश्वास, स्वच्छता इत्यादी.

*** राष्ट्रविषयक मूल्ये :-**

देशभक्ती, बंधुभाव, भारत, एकात्मता, स्वदेशी, सत्य, अहिंसा इत्यादी.

*** सामाजिक मूल्ये :-**

स्त्री-पुरुषात समानता, धर्म, ईश्वर, विश्वशांती, मानव-मानवता इत्यादी.

*** सांस्कृतिक मूल्ये :-**

प्रार्थना, सर्वधर्मसमभाव, कला, काव्य इत्यादी देशाच्या आणि जगाच्या कल्याणासाठी गांधीजींनी ही वृत्ते सांगितली.

*** २१ व्या शतकात गांधीविचारांची उपयुक्तता :-**

पृथ्वीवर मानवाचे अस्तित्व टिकवून ठेवायचं असेल तर गांधीशिवाय दुसरा पर्याय नाही, गांधी आज २१ व्या शतकातील अपरिहार्यता आहेत. कुठल्याही समाजातील व्यक्तीची जीवनपद्धती ही त्या व्यक्तीच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित असते. मानवमुक्तीच्या व विश्वशांतीच्या महाप्रयत्नाच्या व्यापातही मानव सुधारणेच्या सर्व लहानसाहन गोदी लक्षात घेऊन विभूतिमत्त्वाचा ठसा उमटविणारे गांधीजींचे विभूतीमत्व हा एक चमत्कारच आहे. लोकशाही स्वराज्याच्या स्वरूपात ग्रामस्वराज्य, अर्थकरणात विकेंद्रित अर्थव्यवस्था, खादीग्रामोद्देग, शिक्षणक्षेत्रात जीवनशिक्षण, धर्मकरणात सर्वधर्मसमभाव तत्त्वज्ञानात सत्य, अहिंसा, युंतिकारणात सत्यागृह, वैयक्तिक जीवनात अनासक्ति आणि आरोग्यक्षेत्रात निसर्गोपचार बाबीला उजाळा देऊन सर्वांगीण क्रांतीची दिशा जगाला दाखविली आहे. २

*** गांधीजींचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आणि सर्वकल्याणकारी जीवनपद्धती :-**

जीवनपद्धती ही त्या व्यक्तीच्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेली असते. जसे-तत्त्वज्ञान जेव्हा आत्यकेंद्री असते, स्वतःपाहण हे त्या तत्त्वज्ञानात वसत नाही. तेंव्हा समदीचा विचार बाजूला पडतो आणि स्वार्थ साधणे हीच जीवनपद्धत मारिट्सबर्ग स्टेशनवर प्रथम वर्गाच्या डब्यातून त्यांना प्लॅटफॉर्मवर ढकलून देण्यात आले. इथूनच तत्त्वज्ञानाचा उदय होतो तेंव्हा गांधीजी शोषणाविरुद्ध, अन्यायविरुद्ध उभं राहणं हे जीवनाचं वृत्त झालं. ३ अहिंसामुलक, शोषणरहित, समता

शाश्वत अर्थव्यवस्थेवर आधारित समाजाची निर्मिती गांधीजींच्या जीवनपद्धतीचा पाया इ.स.१९०४ मध्ये स्थापन झालेल्या फिनिक्स आश्रमात घातला गेला. गांधीजींनी रस्किनच अनटू दि लास्ट हे पुस्तक वाचल्याने आणि पुस्तकातील सिद्धांताप्रमाणे जीवन जगण्याची सुरुवात केली. रस्किनचे तीन सिद्धांत गांधीजींनी लक्षात घेतले.

- १) सर्वांच्या कल्याणातच व्यक्तीचे कल्याण मानले.
- २) वकील व न्हावी ह्यांच्या श्रमांच मूल्य सारखच आहे. हे समाजापर्यंत पोहचवायचे होते.
- ३) साधे अंगमेहनतीचे शेतकऱ्यांचे जीवन हेच खरे जीवन.
- ४) हेच देशाचे उत्पन्न आहे.

मनुष्याच्या व्यक्तिगत जीवनासही गांधीजींनी मूल्यांचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. अभ्यास, आदर्श, मानणे, चारित्र्यसंवर्धन, वृत्तनिष्ठा व संयम, परोपकार, श्रद्धा, प्रेम, प्रार्थना, अभय, अनासक्ती, अपरिगृह, दया, बंधुभाव, सहनशीलता, नम्रता, नियमितपणा, स्वच्छता, नीतिमत्ता, आहार, व स्वास्थ्य, क्रोधाचा अभाव व क्षमाशीलता अशा व्यक्तीचा सर्वकष विकास साधून देणाऱ्या विविधांगी मूल्यांचा त्यांनी सातत्याने पुरस्कार केला. देशभक्ती, सर्वधर्मसमभाव, त्याग या मूल्याशी शिकवणही गांधीजींनी दिली.^५

सामाजिक परिवर्तनात, गांधीजींच्या मते अनेक समस्या उद्भवतात.

- १) प्रस्थापित समाजसंस्थेत, समाजव्यवस्थेत हळूहळू बदल कसा घडवून आणायचा, व
- २) ह्या प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणींस, विरोधास तोंड कसे द्यायचे, पहिल्या समस्येचा तोडगा म्हणून गांधीजींनी रचनात्मक कार्यक्रम आखला तर दुसऱ्या समस्येला तोंड देण्यासाठी त्यांनी सत्यागृह आरंभिला. सगळीकडे केवळ सत्यागृह करीत राहणे आणि त्यासाठी कुठे संधी मिळते का हे सामाजिक किंवा राजकीय कार्यकर्त्यांचे खरे कार्य नव्हे; तर रचनात्मक कार्यक्रमातून आदर्श समाज निर्मिती करणे हे होय.^६

सत्यागृहाचे शास्त्र माझ्या मेंदूतून निघालेले कोळ्याच्या जाळ्यासारखे जाळे नाही. ते थेंबाथेंबानी आणि शास्त्रीय संशोधातून मला प्राप्त झाले आहे. मानवाला जेवढे श्रम करणे शक्य आहे तेवढे जास्तीत जास्त खडतर श्रम केल्यानंतर आलेले हे फळ आहे.^७ मतस्वातंत्र्य आणि आचारस्वातंत्र्य जर आम्हाला स्वतःकरिता हवे तर ते दुसऱ्यासही द्यावयास पाहिजे. लोकशाहीत व्यक्तीच्या आचार विचार-स्वातंत्र्याची जपणूक कसोशीने केली जाते. सत्यागृह हे प्रत्यक्ष उपायपैकी एक अत्यंत प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा उपयोग करण्यापूर्वी इतर सर्व उपायांचा अवलंब करून पाहिला पाहिजे. लोकांना भेटणे, अधिकाऱ्याला भेटणे, सर्वांना समजावून सांगणे, मन वळविणे आदी सर्व उपाय निरर्थक ठरल्यावरच सर्वस्व पणास लागतो आणि नंतर पाऊल मागे घेत नाही.^८

मूल्ये बदलविणे हे गांधीजींच्या अर्थनीतीचे चौथे मूलतत्त्व होय. विख्यात फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ सिसमोंडीप्रमाणेच गांधीजींच्या मतेही नीतिशास्त्र व अर्थशास्त्र यांची फारकत करणे अशक्य आहे. नीतिशास्त्र आणि अर्थशास्त्र ही वेगवेगळी आहेत. अर्थशास्त्राचे आदर्श विशद करतांना गांधीजी लिहितात. प्रचलित अर्थशास्त्रापेक्षा खादीचे अर्थशास्त्र वेगळे आहे. आजचे अर्थशास्त्र मानवी घटकांची तमा बाळगीत नाही. पण खादीच्या अर्थशास्त्राला मानवाशीच कर्तव्य असते.

खादीची भावना म्हणजे जगातील प्रत्येक मानवाबद्दलची कळकळीची, सहानुभूतीची भावना आपल्या बांधवांचे ज्या गोदीमुळे मूल्यावर लक्ष देते पण खादी ही मानवी मूल्यांचे प्रतिनिधीत्व करणे, गांधीजींच्या स्वायत्त ग्रामव्यवस्थेची व विकेंद्रित ग्रामोद्योगांच्या अर्थशास्त्रांच्या आदर्श इमारत, साधे जीवन, अहिंसा, श्रमदेवाची प्रतिष्ठा आणि मानवी मूल्ये या चार तत्वांच्या खांबावर उभारलेली आहे. गांधीजींचे माहात्म्या त्यांच्या ह्या त्यांनी आंगिकारलेल्या तत्वावरून दिसून येते.^९

* २१ व्या शतकात गांधीविचारांची प्रासंगिकता :-

गांधीजींनीची जीवनपद्धती व तत्त्वज्ञान, गांधीजींनी सांगितलेली एकादश व्रते आणि सप्त सामाजिक पातके या सर्वांचा आपण विचार केला. २१ व्या शतकांने संकटाची एक मालिकाच आपल्यासमोर उभी केली. देशात वाढती विषमता,

दारिद्र्य, बेकारी, वाढता हिंसाचार, मुल्यांची पडझड, नक्षलवाद, दहशतवाद, प्रदूषण, भ्रष्टाचार, वाढती महागाई, रोजगाराचा प्रश्न, दुष्काळ, पर्यावरणाचा न्हास या महत्वाच्या समस्यांचे दिसून येतात. सप्त सामाजिक महापातके त्यांनी नोंदवली आहे. १) तत्व-विहीन राजकारण २) नीतिविहीन व्यापार ३) चारित्र्य विहीन शिक्षण ४) विवेकविहीन विलास ५) मानवता विहीन विज्ञान ६) श्रामविहीन संपत्ती ७) त्यागविहीन पूजा, तर जीवनपद्धती स्पष्ट करणारे (१) संयम (२) सादगी (३) समता (४) स्वावलंबन (५) स्वदेशी (६) शरीरश्रम (७) समूहजीवन (८) सामूहिक परिश्रम (९) सामूहिक प्रार्थना (१०) सामूहिक रसोडा, सामंजस्य आश्रमी जीवन या समूह जीवनाच्या पाठशाळा होत्या, परस्पर सामंजस्य हा त्यांचा आत्मा होता. ”

गांधींच्या सत्य अहिंसा या विचारांची मुळे त्यांच्या हिंद स्वराज्य या ग्रंथात आढळतात इ.स.१९०९ मध्ये हा ग्रंथ लिहिला त्यात त्यांनी ब्रिटिशांचा उपभोगवाद यांत्रिकिकरण, प्रतिनिधिक लोकशाही, आधुनिक सध्यता, वैचारिक लोकशाही, रामराज्य, राज्यविरहित लोकशाही, ग्रामस्वराज्य, सत्तेचे विकेंद्रिकरण, सहकार्यावर आधारित व्यवस्था, सर्वोदय, लोकशाहीतील पक्षपद्धती, साध्य व साधन यांची शुद्धता, सत्यागृह इ.विषयावर आपले विचार मांडले होते.^{१२}

* भौतिक बरोबरच नैतिक क्रांतीची गरज :-

गांधीजीपूर्वी जो क्रांतिकारीविचार जगात मांडला गेला तो बहुताऊस आर्थिक व भौतिक बदलावरच भर देणारा होता. मानसात बदल हावा असेल तर त्यांची मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. भौतिक गरजा निश्चितच महत्वाच्या असतात आणि त्या प्रत्येकाच्या पूर्ण झाल्याच पाहिजे. समाजात भौतिक गरजांची स्पर्धा सुरु झाली जर स्वार्थापलीकडे पाहण्याची दृष्टीच क्षीण होत जाते. म्हणूनच माझे आनंद केवळ भौतिक भोगात नसून आत्मशांतीत आहे हे माणसांच्या व समाजाच्याही मळी उतरवल्याशिवाय सर्वहित साधणारच नाही. म्हणूनच मार्क्सच्या भौतिक समतेच्या परोपकारी भौतिक प्रेरणांना व विचारप्रणालीला सर्वात्म्यतावाच्या साक्षात्कारी नैतिक प्रेरणांची व विचारप्रणालीची जोड दिल्याशिवाय मार्क्सला अभिप्रेत असलेली विश्वक्रांती होणार नाही, महात्मा गांधींनी भौतिक व नैतिक क्रांतीचा समन्वय करून विश्वमानवांना खऱ्याखऱ्या मानवक्रांतीचा व मानवशांतीचाही मार्ग थकवला हेच त्यांच्या विभूतिमहत्वाचे रहस्य आहे.^{१३} भौतिक प्रगती व नैतिक अद्योग्यता या अंतर्विरोधाने मानवाचे भवितव्य संकटात आले आहे. एवढेच नव्हे तर पृथ्वीच्याही अस्तित्वाला धोका संभवतो हे अचूक ओळखून गांधीविचाराने जगाला नवी दिशा दाखवली.

सत्यागृही आत्मशक्तीसाठी गांधीजींनी वैयक्तिक आत्मशुद्धी, आत्मस्वरूपाची जाणीव, रचनात्मक सेवाकार्यातून लोकमान्यता, स्थितप्रज्ञतेची साधना; साध्य-साधनविवेक, साधनसुचिता यातून होणारी समाजजागृती व व्यक्तीशक्ती, लहानसान अहिंसक- आंदोलनातून सत्यागृहाची उभारणी, समाजरचनेचे व जनलोकाचे सूक्ष्म निरीक्षण, निर्भय आणि निर्वै प्रतिकारशक्ती व सामाजिक नवसर्जनासाठी आत्मविसर्जनाचा सामूहिक वज्रनिर्धार इत्यादी विविध बाबींवर भर देणारे गांधीजींचे क्रांतीशास्त्र आहेत.^{१४}

संघर्ष निवारणाचा गांधीप्रणीत प्रयत्न दुहेरी स्वरूपाचा होता एका बाजूने प्रतिपक्षाने लादलेल्या श्रमांचा प्रतिकार करणे, आणि त्याच वेळी प्रतिपक्षाला सदैव आपले सहयोगी समजणे सामान्यतः या दोन्ही गोदी एकाच वेळी साधने अशक्य वाटते. त्यामुळे प्रतिस्पर्धकांवर बळजोशी करण्याऐवजी त्यांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करणे, सुसंस्कृत प्रतिसाद देण्याची संधी विरोधकांना सतत देणे असाच प्रयत्न सत्यागृहीनी करावा. पण जेव्हा अर्जविनंत्या, युक्तिवाद, चर्चा या कशाचाच उपयोग होत नसेल तेव्हाच प्रत्यक्ष कृतीचा कार्यक्रम हाती घ्यावा. त्या प्रत्यक्ष कृतीचे स्वरूप बहिस्काराचे, असहकाराचे किंवा सनदी आज्ञाभंगाचे असावे, हिंसेचा अहिंसेने, अविवेकाचा विवेकाने, अन्यायाचा न्यायाने आणि अमानुषतेचा माणुसकीने प्रतिवाद करणे हा गांधीप्रणीत संघर्ष निवारणाचा आणि शांतता प्रस्तापनेच्या तंत्राचा गाभा होतो असे म्हणता येईल.^{१५}

* गांधीवादाचे सार :-

गांधीजीच्या वाणीतून किंवा लेखणीतून बाहेर पडलेल्या शब्दातच स्टीफन हॉबहाऊस यांनी संकलित केले आहेत.

१) मानव जातीच्या उन्नतीसाठी अहिंसा म्हणजे अमर्याद प्रेम, तो दिव्य सिद्धांत आहे.

२) अहिंसेवर श्रद्धाभाव ठेवणे म्हणजे मूर्तिमंत ईश्वरावर श्रद्धाभाव ठेवणे होय.

३) मानवानी मनापासून केलेल्या प्रार्थनेचे अंतस्य ईश्वरांनी दिलेले उत्तर म्हणजे अहिंसा.

४) अहिंसा हे बलिष्ठाचे आणि धर्ममेरूंचे हत्यार आहे ईश्वरांच्या खऱ्या भक्ताच्या ठिकाणी तलवार

चालविण्याचेही सौंदर्य आहे.

५) हिंसा न करताच शांतपणे मरण स्वीकारण्याचे धैर्य आपण संपादित केले पाहिजे.

६) स्वतःचा अंत होईपर्यंत आनंथने तकलिफ सहन करणे हेच प्रेमाचे लक्षण आहे. प्रेम दुस्सऱ्याला जाळीत नाही ते स्वतःला जाळीत असतो.

७) भारतीयांनी सत्ताधीशांना प्रेमाने जिकले पाहिजे, या बाबीत देशभक्ती एकनिष्ठ असली पाहिजे.

८) अहिंसा व सत्य हे दोन्ही आलग आहेत.

९) ईश्वर सत्यापेक्षा श्रेष्ठ नाही.

१०) ईश्वरांने योजिलेले धर्मयुद्ध असून डावपेच अथवा असत्य यांस स्थानच नाही.

११) मानवाच्या सर्व शारिरिक वासना आणि वैयक्तिक इच्छा यांचे शुद्धीकरण करूनच सत्यागृहाची उपासना व अन्वयण करता येते.

१२) खरा सत्यागृही विरोधकाच्या अनैतिक नियमांना अथवा आज्ञाना जुमानीत नाही.

१३) मानवाला सत्यागृह हा न्यायपथापासून विचलित होऊ देणार नाही.

१४) माणूस या बाबीवर ठाम राहिल्यास विरोधक प्रेमाने मान वाकविल्याशिवाय राहाणार नाही.

१५) जगातील सर्व शस्त्रसंभारापेक्षाही अहिंसा जास्त बलसंपन्न आहे.

१६) ईश्वरापुढे नम्र असणाऱ्या माणसास मृत्युचे भय वाटत नाही.

१७) मानसाला शारिरिक दुखापत, रोग, मृत्यू, मालमत्ता, किर्ती यांच्या नारा या बाबीवर पूर्णपणे निर्भय राहाणे आवश्यक आहे.

१८) अहिंसा म्हणजे केवळ ईश्वरावर विश्वास.^{१६}